

sAMkhyatattvavivechanam

——
साङ्ख्यतत्त्वविवेचनम्

——
Document Information

Text title : sAMkhyatattvavivecanam

File name : sAMkhyatattvavivecanam.itx

Category : major_works

Location : doc_z_misc_major_works

Transliterated by : Dhaval Patel drdhaval2785 at gmail.com

Proofread by : Dhaval Patel drdhaval2785 at gmail.com

Source : sAnkhyasaNgrahaH 1918

Latest update : August 28, 2021

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

March 24, 2024

sanskritdocuments.org

సాంఖ్య తత్త్వవివేచనమ్

॥ శ్రీషిమానందవిరచితమ్ ॥

రఘునందనసుతేనేదమిష్టికాపురవాసినా ।
కాన్యకుబ్జద్విజాగ్ర్యేణ షిమానందేన తన్యతే ॥ ౧॥
సాంఖ్యోపజ్ఞ నమస్తుభ్యం కపిలాయ మహాత్మనే ।
పఞ్చవింశతితత్త్వానాం తత్త్వజ్ఞానప్రవర్తకః ॥ ౨॥
దుఃఖత్రయాభిభూతస్య శాన్తిర్మే స్యాత్ కుతస్త్విహ ।
తథోపదిశ జన్మాది యథా న స్యాత్ కృపానిధే ॥ ౩॥
ఏవం పృష్టో మునిః ప్రాహ నిర్విణ్ణాయ కృపానిధిః ।
పఞ్చవింశతీనూత్రాణి వ్యాఖ్యాతాని మహాత్మభిః ॥ ౪॥
బబంధుః కవయః కావ్యే వ్యాచిఖ్యుః కవయః పరే ।
సాంఖ్యశాస్త్రస్య యాథార్థ్యం తదేవేదం వివిచ్యతే ॥
షిమానందేన మందేన కుక్షిమ్భురిశతాదినా ॥ ౫॥

అష్టా ప్రకృతయః ॥ ౧ ॥

ప్రకృతిర్బుద్ధ్యహంకారౌ తన్మాత్రైకాదశేన్ద్రియమ్ ।
భూతాని చేతి సామాన్యాచ్ఛతుర్వింశతిరేవ తే ॥
ఏతేష్యేవ ధర్మధర్మ్యభేదేన గుణకర్మసామాన్యనామస్తర్భావః ।
ప్రకృతిత్వం చ సాక్షాత్పరమృరయాఖిలవికారోపాదానత్వమ్ ।
వ్యుత్పత్తిస్తు ప్రకృష్టా పరిణామరూపా ఆకృతిరస్యా ఇతి । సా చ
సామ్యావస్థయోపలక్షితసత్త్వాదిద్రవ్యత్రయరూపా । సామ్యావస్థా
చ శాన్తఘోరమూఢాదిరూపాణామపి అసముదాయవద్రూపత్వేపి
అతిశయైః సముదాయవద్భిరవిరోధేన వర్తమానత్వం సామాన్యాత్మనా
గుణభావోఽతిశయాత్మనా ప్రాధాన్యం విశేషాత్మనా వైషమ్యమిత్యతో

న్యూనాధికభావేనాసంహతావస్థాఽకార్యావస్థేతి యావత్ | మహదాదికం
 తు కార్యసత్త్వాదికం న కదాప్యకార్యావస్థం భవతీతి తద్వ్యావృత్తిః |
 వైషమ్యావస్థాయామపి ప్రకృతిత్వసిద్ధయే ఉపలక్షితమిత్సుక్తం
 సత్త్వాదిగుణవతీ ప్రకృతిః సత్త్వాద్యనతిరిక్తత్వాత్ తథా చ సూత్రం
 సత్త్వాదీనామతద్ధర్మత్వం తద్రూపత్వాదితి సత్త్వాదీనాం ప్రకృతిస్వరూపత్వం
 న తు ప్రకృతిధర్మత్వమ్ | గుణేభ్య ఏవ సర్వకార్యోపపత్తౌ
 తదన్యప్రకృతికల్పనావైయర్థ్యాత్ | సూత్రభాష్యాభ్యామపి
 తథోక్తత్వాత్ | యత్తు ప్రకృతేర్గుణా ఇతివత్ వనస్య వృజ్ఞా ఇతివత్
 వ్యష్టినమష్ట్యభిప్రాయేణేతి సత్త్వం రజస్తమ ఇతి ప్రకృతేరభవన్ గుణా
 ఇతి చ న సత్త్వాదీనాం ప్రకృతికార్యత్వవచనం గుణనిత్యతావాక్యవిరోధేన
 మహత్త్వకారణీభూతకార్యసత్త్వాదిపరమ్ | మహదాదిస్పష్టిర్గుణవైష్యాత్ |
 తచ్చ సజాతీయసంవలనేన గుణాన్తరవ్యావృత్తప్రకాశాదిఫలోపహితః
 సత్త్వాదివ్యవహారయోగ్యః పరిణామ ఇతి సత్త్వాదివ్యవహారో వైషమ్య ఏవేత్యాహ
 శ్రుతిః యథా తమ ఏవేదమగ్ర ఆసీత్ తత్పరే స్యాత్ పరేణేరితం విషమత్వం(౧)
 ప్రత్యయాయై రజసో(౨) రూపం తద్రజః ఖల్వీరితం విషమత్వం ప్రత్యయాయై
 సత్త్వస్య(౩) రూపమితి సత్త్వాదిత్రయం చ సత్త్వాదిస్వరూపమితి
 సత్త్వాదిత్రయం చ సుఖప్రకాశలాఘవప్రసాదాదిగుణకతయా
 సంయోగవిభాగాదిమత్తయానాశ్రితత్వోపాదానత్వాదినా ద్రవ్యత్వేఽపి
 పురుషోపకారత్వాత్ పురుషబద్ధకత్వాచ్చ గుణశబ్దేనోచ్యతే
 ఇన్ద్రియాదివత్ గుణానాం సుఖదుఃకమోహోత్పకప్రవాదస్తు
 ధర్మధర్మ్యభేదాత్ మనసః సజ్కల్పాత్మకత్వవత్ తత్ర సత్త్వం
 సుఖప్రసాదప్రకాశాద్యనేకధర్మకమపి ప్రధానతస్తు సుఖాత్మకముచ్యతే |
 ఏవం రజోఽపి దుఃఖకాలుష్యప్రవృత్త్యాద్యనేకధర్మకం ప్రాధాన్యతస్తు
 దుఃఖాత్మకముచ్యతే | ఏవం తమోఽపి మోహోవరణస్తన్ముఖనాద్యనేకధర్మకం
 ప్రాధాన్యతస్తు మోహోత్పకముచ్యతే | సతో భావః సత్త్వం ధర్మప్రాధాన్యేనోత్తమం
 పురుషోపకరణం రాగయోగాద్రజో మధ్యమమ్ | తమోధర్మావరణయోగాదధమం
 సత్త్వాదీన్యసంఖ్యవ్యక్తయః ప్రతిక్షణపరిణామిత్వాత్ లఘుత్వాదిధర్మైరన్యోన్యం
 సాధర్మ్యం వైధర్మ్యం చ గుణానామసంఖ్యాతమితి సూత్రాత్ |
 ఏకదానేకపురుషాదిస్పష్టిశ్రవణాచ్చ ఏకైకవ్యక్తిత్వే విభుత్వం స్యాత్
 తథా చ సంయోగవైచిత్ర్యాభావాదనన్తవైచిత్ర్యం కార్యాణాం న స్యాత్ |
 ద్రవ్యాన్తరస్యావచ్ఛేదకీభూతస్యాభావాచ్చ | తస్మాదసంఖ్యాతాన్యేవ
 సత్త్వాదీని త్రిత్వకథనం తు విభాజకోపాధిత్రయేణైవ వైశేషికాణాం

నవద్రవ్యవచనవత్ సత్త్వాదీని చ యథాయోగ్యమణువిభుపరిమాణకాని ఇతరథా
రజసశ్చలస్వభావత్వవచననిరోధః స్యాత్ | ఆకాశకారణస్య విభుత్వోచిత్యాత్
సర్వకారణద్రవ్యవిభుత్వే కార్యపరిచ్ఛేదాసమ్భవ ఇతి ||

శబ్దస్పర్శవిహీనం తద్దూపాదిభిరసంహతమ్ |
త్రిగుణం తజ్జగద్యోనిరనాదిప్రభవాప్యయమ్ ||

ఇత్యాద్యుక్తేర్న పరమాణ్వాదావస్తర్భావః ప్రకృతేరితి |
అథైవమపి ప్రకృతేరణువిభుసాధారణసత్త్వాద్యనేకవ్యక్తిరూపత్వే
అపరిచ్ఛిన్నత్వైకత్వాక్రియత్వసైద్ధాంతక్షతిరితి చేన్న
కారణద్రవ్యత్వస్వరూపప్రకృతిత్వేనైవాపరిచ్ఛిన్నత్వవచనాద్గన్తత్వేన
గన్ధానాం పృథివీవ్యాపకతావత్ ఆకాశాదిప్రకృతీనాం విభుత్వేనైవ
ప్రకృతివిభుత్వసిద్ధాంతోపపత్తేశ్చ | తథా పురుషభేదేన సర్గభేదేన
చ భేదాభావస్యైవ ఏకశబ్దార్థత్వాత్ | అజామేకామితిశ్రుతేస్తథావగమాత్ |
తథాధ్యవసాయోఽభిమానాదిక్రియారాహిత్యస్యైవాక్రియశబ్దార్థత్వాదిత్యస్యథా
శ్రుతిస్మృతిత్వ్యక్ష్యస్య ప్రకృతిక్షోభస్యానుపపత్తేరితి | తత్రాయం ప్రయోగః
సుఖదుఃఖమోహోత్పక్రమహదాదికార్యం సుఖదుఃఖమోహోత్పక్రద్రవ్యకార్యం
సుఖదుఃఖమోహోత్పక్రత్వాత్ వస్త్రాదికార్యశయ్యావదితి ప్రకృతౌ ప్రమాణమ్ |
బాహ్యవస్తుషు సుఖాదికముత్తమత్వాదికమేవ ఘటరూపమితివచ్చన్దనసుఖం
స్త్రీసుఖమిత్యాదిప్రత్యయాచ్ఛేతి దిక్ |
అవ్యక్తబుద్ధ్యహజ్కారాస్తన్మాత్రాణాం చ పఞ్చకమ్ |
అష్టౌ ప్రకృతయస్తేవతాః సప్త చ వ్యక్తతామియాత్ ||

అవ్యక్తప్రకృతిజన్యత్వాత్ అవ్యక్తానీతి చోచ్యతే |
వ్యజ్యతే చ యథా లోకే ఘటాద్యా న తథా హి తత్ ||

అవ్యక్తం ప్రకృతిర్మాయా ప్రధానం బ్రహ్మ కారణమ్ |
అవ్యాకృతం తమఃపుష్పం క్షేత్రమక్షరనామకమ్ ||

బహుధాత్మకాదినామాని తస్యామీ తే జగుర్బుధాః |
వ్యజ్యతే నేన్ద్రియైర్యస్మాదవ్యక్తమత ఉచ్యతే |
అనాదిమధ్యనిధనాన్నిరజ్జత్యేన తత్ తథా ||

తదేవాహ శ్రుతిః |
అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం

యథా చ నిత్యం రసగంధవర్జితమ్ ।

అనాదిమధ్యం మహతః పరం ధ్రువమ్

ప్రధానమేతత్ ప్రవదన్తి సూరయః ॥ ఇతి

తస్మాదలిక్లకం సూక్ష్మం తథా ప్రసవధర్మికమ్ ।

ఏకం సాధారణం తత్ర కార్యం కస్యాపి నేతరే ॥

బుద్ధిర్మహాన్ మనో బ్రహ్మ మతిః ఖ్యాతిరపూర్వకమ్ ।

ప్రజ్ఞా భూతిర్ధృతిర్జ్ఞానం సంతతిః స్మృతిరిత్యపి ॥

హైరణ్యగర్భాస్య బుద్ధేస్తు మహతో నామ సూచితమ్ ।

గుణేభ్యః ఙోభ్యమాణేభ్యస్త్రయో వేదా విజ్ఞరే ॥

ఏకా మూర్తిస్త్రయో దేవా బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరాః । ఇతి

విష్ణురేవాదిసర్గేషు స్వయంభూర్భవతి ప్రభుః ॥

అత్ర సత్త్వాద్యంశత్రయేణ మహతో దేవతాత్రయోపాధిత్వాత్తదవివేకేన తిస్త ఇతి ।

సాత్త్వికాంశాత్ ప్రధానాత్ తు మహత్తత్త్వమజాయత ఇతి మహత్త్వస్య ప్రాధాన్యేన

చాధ్యవసాయో వృత్తిర్మహదహంకారమనస్త్రితయాత్మకస్యాన్తఃకరణవృక్షస్య

మహత్తత్త్వం బీజావస్థా తదుక్తం సాంఖ్యసూత్రే ఇదమేవ మహత్తత్త్వమంశతో

రజస్తమఃసంభేదేన పరిణతం సత్ వ్యప్తిజీవానాముపాధిరధర్మాదియుక్తం

క్షుద్రమపి భవతి మహదుపరాగాద్విపరీతమితి ।

మహతస్త్రిగుణస్వరూపత్వాద్దేహస్య దేహినా కాలరూపవిష్ణునా

ఙోభ్యదశాయాం గుణరూపోపాధిప్రాధాన్యాదవివేకే బ్రహ్మవిష్ణుశివత్వం

తత్ర మహాన్ సుషుప్త్యభిమానీ శివస్తదుపాధిస్తమఃకార్యరూపీ తత్ర

స్వప్నాభిమానీ విష్ణుస్తదుపాధిః కార్యసత్త్వం తత్ర జాగ్రదభిమానీ

బ్రహ్మీ తదుపాధిః కార్యరజః తత్ర సముదాయసమున్నయనన్యాయేన

సమష్టైర్వ్యష్ట్యనన్యత్వాన్మృతకాదిరపి విష్ణురేవేతి భావః । స్పృష్టిస్తు

మహదాదిక్రమేణైవ న తు భూతాదిక్రమేణేతి ॥

సా చ కౌర్మే

భూతాదిస్తు వికుర్వాణః శబ్దమాత్రం ససర్జ హా ।

ఆకాశసుషిరం తస్మాదుత్పన్నం శబ్దలక్షణమ్ ॥

ఆకాశం తు వికుర్వాణః స్పర్శమాత్రం ససర్జ హా ।

వాయురుత్పద్యతే తస్మాత్తస్య స్పర్శో గుణో మతః ॥ ఇత్యాది

నన్వేవం చేదాకాశాదీనాం కేవలం వికృతిత్వం కథం తత్ర ఆకాశాదీనాం

స్పృహాదితన్మాత్రేషు అహంకారోపప్లమృమాత్రేణ కారణత్వస్య పురాణాదిఘాతాత్

|

న పుమాన్ స్థాణురేవాయం బుద్ధిరధ్యవసాయినీ |

పురుషాధిష్ఠితాత్ సర్వగతాజ్ఞాతా ప్రధానతా ||

చిచ్ఛక్తిర్యాదృశీ తాదృగ్ వృత్తిః సత్త్వవిమిశ్రితా |

రజోగుణస్వరూపా యత్ త్రివృత్కరణతః శ్రుతేః ||

జ్ఞానం ధర్మశ్చ వైరాగ్యమైశ్వర్యం సత్త్వతో హ్యపీ |

అనైశ్వర్యమవైరాగ్యమధర్మోఽజ్ఞానమేవ తు ||

తమసశ్చాపి తే జ్ఞేయా బుద్ధేర్భదా ఇతీరితాః |

జ్ఞానం తత్త్వవబోధోఽయం ధర్మః శ్రుత్యుక్తపాలనమ్ ||

వైరాగ్యమర్థానాసక్తిరైశ్వర్యమణిమాదికమ్ |

తత్త్వదివ్యపర్యయేజైవ తామసం తచ్ఛతుష్టయమ్ ||

జ్ఞానేన మోక్షో ధర్మేణ గతిరూర్ధ్వా భవేదితి |

వైరాగ్యేనాక్షరలయ ఐశ్వర్యేణాహతా గతిః ||

ఏవమేషాష్టధా శక్తిర్యాఖ్యాతా బుద్ధిసజ్ఞాతా |

ప్రధానవికృతిస్త్వేషాహంకారప్రకృతిశ్చ సా ||

మూలప్రకృతిరిత్యాది కవిభిశ్చ నిరూపితమ్ |

ఏకోఽహంకార ఇత్యేతజ్జిజ్ఞాసా చేద్విభావయ ||

యోఽహంశబ్దం కరోత్యేష అభిమాన ఇతి స్మృతః |

స్పృశేఽహం రసయే వాహం స్వామీ చాహం మయా హృతః ||

ఇత్యాది నామ యస్యాసీత్తస్య భేదా అమీ శ్శృణు |

వైకారికస్టైజసోఽపి భూతాదిః సానుమానకః ||

నిరనుమానశ్చ పశ్చైచ్చతే భేదాస్తస్య ప్రకీర్తితాః |

వైకారికః సాత్త్వికోఽయం భూతాదిస్తామసః స్మృతః ||

తైజసో రాజసో జ్ఞేయస్తస్మాత్ తన్మాత్రపఞ్చకమ్ |

ఏకాదశేన్ద్రియగణః సాత్త్వికాదభిజాయతే ||

దేవతాస్త్యభిమానిన్యస్తైజసాదపి చోచ్యతే |

తదేవ కథమేవం చేత్ త్రివృత్కరణహేతుతః ||

శబ్దతన్మాత్రమిత్యేతత్ శబ్ద ఏవోపలభ్యతే ।
 న తూదాత్తనిషాదాదిభేదస్తస్యోపలభ్యతే ॥
 స్పర్శతన్మాత్రమేవైతత్ స్పర్శ ఏవోపలభ్యతే ।
 న తు శీతమృదుత్వాదివిశేషస్తస్య లభ్యతే ॥
 రూపతన్మాత్రమేవం వై రసతన్మాత్రమప్యథ ।
 గంధతన్మాత్రమేతేషు విశేషో నోపలభ్యతే ॥
 తన్మాత్రాణ్యవిశేషాణి సూక్ష్మభూతాని చోచ్యతే ।
 భోగ్యాని శాస్త్రఘోరాని ప్రకృత్యాఽణవ ఏవ చ ॥
 కుర్వద్రూపాత్ ప్రకృతయః సంఖ్యయాఽష్టా ప్రకీర్తితాః ॥

షోడశ వికారాః ॥ ౨ ॥

ఏకాదశైవేన్ద్రియాణి మహాభూతాని పంచ చ ।
 వికారాః షోడశైవైతే న తు ప్రకృతితాజుషః ॥
 శ్రోత్రం త్వక్ చక్షూషీ జిహ్వీ పూణం జ్ఞానేన్ద్రియం త్విదమ్ ।
 వాక్పాణిపాయూపస్థపాదాః కర్మేన్ద్రియం మతమ్ ॥
 స్వం స్వం కర్మ ప్రకుర్వన్తి జ్ఞానం చేతి యథైషితమ్ ।
 ఉభయాత్మకం మనశ్చైవ సంకల్పాదిస్వరూపవత్ ॥
 కరణానీన్ద్రియాణీతి వైకారికమయం రయః ।
 పదాని నియతానీత్యక్షాణీత్యభిధీయతే ॥
 పృథివీజలతేజాంసి వాయురాకాశ ఇత్యపి ।
 మహాభూతాని పంచైవ ధారణాద్యుపకారతః ॥
 ఆపః సంగ్రహభావేన చతుర్ణాముపకారికాః ।
 తేజః పాచకభావేన వాయుర్వహనభావతః ॥
 శబ్దాదిపంచగుణవత్పుణ్యీ పంచగుణా మతా ।
 ఆపః శబ్దాదిసహితాః గంధేన రహితాస్తథా ॥
 తేజః శబ్దస్పర్శవత్ రూపవత్ శ్వసనే పునః ।

శబ్దశ్చ స్పర్శ ఇత్యేవమాకాశే శబ్ద ఏవ తు ॥
 న తు విగ్రహభూతాని విశేషాకృతయస్తథా ।
 వికారాః శాస్త్రహారాఖ్యమూఢాః త్రివిధకీర్తితాః ॥

పురుషః ॥ 3 ॥

పురి శయనాత్ ప్రమాణాత్ పూరణాత్ పురువృత్తితః ।
 స చానాదిః సర్వగతశ్చేతనో నిర్గుణోఽపరః ॥
 ద్రష్టా భోక్తా క్షేత్రవిదమలోఽప్రసవధర్మకః ।
 సూక్ష్మో నిత్యో హ్యనాదిస్తవమధ్యనిధనోఽపి సః ॥
 సర్వమాప్తమనేనేతి తస్మాత్ సర్వగతస్తు సః ।
 సుఖోపలభిమత్త్వాచ్చ చేతనో నిర్గుణస్తథా ॥
 సత్త్వాదిగుణరాహిత్యాత్ పరః పరతయా స్మృతః ।
 దృశ్యప్రకృతిసమ్బన్ధాత్ ద్రష్టా భోక్తాఽనుభావనాత్ ॥
 క్షేత్రే గుణగతం వేత్తి క్షేత్రజ్ఞ ఇతి కీర్తితః ।
 శుభాశుభాదిసంసర్గాభావాదమల ఈష్యతే ॥
 నిర్భిజత్వాత్ ప్రసూతే చ నేత్యప్రసవధర్మకః ।
 నిరగ్గత్వాతీన్ద్రియత్వాత్ సూక్ష్మో నిత్యః సదాతనాత్ ॥
 ఏవం సాంఖ్యః స పురుషో వ్యాఖ్యాతః పూర్వసూరిభిః ।
 జీవో జన్తుః పుమానాత్మా పురుషః పూజకో నరః ॥
 క్షేత్రజ్ఞశ్చాక్షరః ప్రాణః కోయ ఏషః స జ్ఞస్తథా ।
 అజ ఏతాని నామాని సాంఖ్యే పురుషసజ్ఞోతే ॥
 ఏవమ్,
 పంచావింశతితత్త్వజ్ఞో యత్ర కుత్రాశ్రమే రతః ।
 ముణ్డీ జటీ శిఖీ వాపి ముచ్యతే నాత్ర సంశయః ॥
 అయం కర్తాఽథవాఽకర్తా పురుషః ప్రకృతేః పరః ।
 శుభాశుభాని కర్తా చేత్ కుర్యాద్వృత్తిత్రయం వినా ॥
 లోకదృష్టగుణానాం చేత్ కర్తృతా ధర్మితా కథమ్ ॥
 సాహిత్యం యమనియమనిషేచనప్రసంఖ్యానాత్ ।

జ్ఞానైశ్వర్యవికారప్రకాశనే సాత్త్వికీ వృత్తిః ॥

రాగః క్రోధో లోభః పరపరివాదో నిన్దా తుష్టిః ।

వికృతాకృతపారుష్యం ప్రఖ్యాతైషా రజోబుద్ధిః ॥

ఉన్మాదమదవిషాదా నాస్తిక్యం స్త్రీప్రసజ్గీతా ।

నిద్రాలస్యం వైర్ఘ్నణ్యం త్వశౌచమితి తామసీ వృత్తిః ॥

ఏతద్వృత్తిత్రయం దృష్ట్వా గుణానాం కర్తృతాఽథవా ।

అకర్తా పురుషః సిద్ధ ఇతి సిద్ధాంత ఇష్యతే ॥

ప్రవర్తమానప్రకృతేరిమాన్ గుణాన్

రజస్తమోభ్యాం విపరీతదర్శనాత్ ।

ఆత్మానమాచ్ఛాద్య స ఆత్మనే తద్

అహంకారోమిత్యబుధోఽవమన్యతే ॥

బాలాగ్రకుక్షీకరణాసమర్థః

సర్వం మయేదం కృతమిత్యమన్యత ।

ఉన్మత్తవద్యావ్యత ఇత్యబోధః

అహో విధే పణ్ణితమానినః కః ॥

తదుక్తం గీతాసు

ప్రకృతేః క్రియమాణాని గుణైః కర్మాణి సర్వశః ।

అహంకారవిమూఢాత్మా కర్తాఽహమితి మన్యతే ॥

అనాదిత్వాన్నిర్గుణత్వాత్ పరమాత్మాఽయమవ్యయః ।

శరీరస్థోఽపి కౌన్తేయ న కరోతి న లిప్యతే ॥

ప్రకృత్యైవ చ కర్మాణి క్రియమాణాని సర్వశః ।

యః పశ్యతి సదాఽఽత్మానమకర్తారం స పశ్యతి ॥ ఇత్యాది ।

స ఏకః పురుషః కిం వా నానేతి చ విచారయ ।

సుఖదుఃఖమోహసంక్కరవిశుద్ధజన్మమరణానామ్ ।

నానాత్వాత్ పురుషబహుత్వం సిద్ధం లోకాశ్రమవర్ణభేదాచ్చ ॥

యద్యేకః పురుషః స్యాద్ బుద్ధిహానిః ప్రసజ్యతే ।

ఏకస్మిన్ సుఖితే సర్వే సుఖినః స్యురతః పరమ్ ।

ఏకస్మిన్ దుఃఖితే సర్వే దుఃఖితాః స్యురితి క్రమాత్ ॥

అతో బహుత్వం సంసిద్ధం బహవః పురుషాః స్మృతాః ।
 ఆకృతిగర్భాశయభావసజ్జితశరీరవిభాగాల్లిజ్జబహుత్వాత్ సాంఖ్యాచార్యాః
 కపిలాసురపింజాశిఖపతజ్జులిప్రభృతయః పురుషబహుత్వం వర్ణయన్తి ।
 వేదవాదిన ఆచార్యా హరిహరహిరణ్యగర్భవ్యాసాదయ ఏకమాత్మానం, తథా చ
 శ్రుతిః ।
 పురుష ఏవేదం సర్వం యద్భూతం యచ్ఛ భావ్యమ్ ।
 ఉతామృతత్వస్యేశానో యదన్యేనాతిరోహతి ।
 తదేవాగ్నిస్తదాదిత్యస్తద్వాయుస్తదు చన్ద్రమాః ॥
 తదేవ శుక్రం తద్భ్రూహ్మ తా ఆపః స ప్రజాపతిః ।
 తదేవ సత్యమమృతం స మోక్షః సా పరా గతిః ॥
 తదక్షరం తత్సవితుర్వరేణ్యం యస్మాత్ పరం నాపరమస్తి కిఞ్చిత్ ।
 యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కిఞ్చిత్ ॥
 వృక్ష ఇవ స్తమ్భో దివి తిష్ఠత్యేకః తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ ।
 సర్వతః పాణిపాదం తత్ సర్వతోఽక్షిశిరోముఖమ్ ॥
 సర్వతః శ్రుతిమల్లోకే సర్వమావృత్య తిష్ఠతి ।
 సర్వేన్ద్రియగుణాభాసం సర్వేన్ద్రియవివర్జితమ్ ॥
 సర్వస్య పశుమీశానం సర్వస్య శరణం మహత్ ।
 సర్వతః సర్వసత్త్వాని సర్వాత్మా సర్వసమ్భవః ॥
 సర్వం విలీయతే యస్మిన్ తద్భ్రూహ్మ మునయో విదుః ।
 ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః ॥
 ఏకథా బహుధా వైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవత్ ।
 స హి సర్వేషు భూతేషు స్థావరేషు చరేషు చ ॥
 వసత్యేకో మహానాత్మా యేన సర్వమిదం తతమ్ ॥ ఇత్యాది ।

త్రైగుణ్యమ్ ॥ ౪ ॥

సత్త్వం రజస్తమ ఇతి గుణాః భావేణ్యస్త్రైగుణ్యమ్ ।
 ప్రసాదో లాఘవం సజ్గః ప్రసజ్గత్ ప్రీతిరార్జవమ్ ॥
 తుష్టిస్తితిజ్ఞా సత్త్వస్య రూపం సాక్షాత్ సుఖావహమ్ ।

శోకస్తమ్భద్వేషతాపభేదభోగాభిమానితా ॥

రజోరూపాణ్యనేకాని బహుదుఃఖప్రదాని వై ।

తమో నామాచ్ఛాదనాది బీభత్సావరణాది చ ॥

దైన్యగౌరవనిద్రాదిప్రమాదాలస్యలక్షణమ్ ।

మోహోత్మకమనస్తం తదేవం త్రైగుణ్యమీరితమ్ ।

సత్త్వం ప్రకాశకం విద్యార్థజో విద్యాత్ ప్రవర్తకమ్ ॥

వినాశకం తమో విద్యాత్ త్రైగుణ్యం నామ సజ్ఞోతమ్ ।

సంకారః ॥ ౫ ॥

సామ్యావస్థా గుణానాం యా ప్రకృతిః సా స్వభావతః ।

కాలక్షోభేణ వైషమ్యాత్ క్షేత్రే పరయుతే పురా ॥

బుద్ధిస్తతశ్చాహంకారస్త్రివిధోఽపి వ్యజాయత ।

తన్మాత్రాణీన్ద్రియాణి మహాభూతాని చ క్రమాత్ ॥

ఏవం క్రమేణైవోత్పత్తిః సంకారః పరికీర్తితః ।

ప్రతిసంకారః ॥ ౬ ॥

వ్యుత్క్రమేణైవ లీయన్తే తన్మాత్రే భూతపంచకమ్ ।

తన్మాత్రాణీన్ద్రియాణి అహంకారే విలీయతే ॥

అహంకారోఽథ బుద్ధౌ తు బుద్ధిరవ్యక్తసంకారే ।

అవ్యక్తం న క్వచిల్లీనం ప్రతిసంకార ఇతి స్మృతః ॥

అధ్యాత్మమధిభూతమధిదైవతం చ ॥ ౭ ॥

బుద్ధ్యాహంకారమనసీ శ్రోత్రం త్వక్ చక్షుషీ తథా ।

జిహ్వో స్పృణం పాదపాయూపస్థమధ్యాత్మసంకారమ్ ॥

యత్తు మోక్షధర్మే

ఆదౌ మన అహంకారాత్ జాయతే వృత్తయస్సతాః ॥

శబ్దరాగాత్ శ్రోత్రమస్య జాయతే భావితాత్మనః ।

రూపరాగాత్ తథా చక్షుర్ధ్రాణం గన్ధజిఘ్రక్షయా ॥

ఇత్యాదినేన్ద్రియాణాం మనోవృత్తిరాగాదికార్యత్వం తద్వేదాన్తరీత్యైవేతి మన్తవ్యమ్ ।
అధిభూతమ్ ।

యథాక్రమేణ బోధ్యమభిమన్తవ్యమేవ చ ।

సంకల్పితవ్యం శ్రోతవ్యం స్పృష్టవ్యం ద్రష్టవ్యమేవ చ ॥

రసయితవ్యం స్రూతవ్యం గన్తవ్యముత్సృష్టవ్యం చ ।

ఆనన్దయితవ్యమిత్యేవమధిభూతం ప్రకీర్తితమ్ ॥

అధిదైవతం చ ।

బ్రహ్మ రుద్రశ్చన్ద్రమాశ్చ ఆకాశో వాయురేవ చ ।

సూర్యో వరుణ ఇన్ద్రశ్చ విష్ణుమిత్రం తదైవ చ ॥

అనేనైవ క్రమేణేదం సమ్ప్రోక్తమధిదైవతమ్ ।

చత్వారి యో వేదయతే యథా చ-

క్షుషా స్వరూపాణ్యధిదైవతం వా ।

విముక్తయాథాగతదోషసంజ్ఞో-

గుణాన్స్తు భుక్త్యై న గుణైః స యుజ్యతే ॥

పఞ్చాభిబుద్ధయః ॥ ౮ ॥

ఇచ్ఛాభిర్బుద్ధిర్విజ్ఞేయా ఆభిముఖ్యేన కర్మణః ।

ఇదం మే కార్యమిత్యేషోఽధ్యవసాయః కరోమ్యహమ్ ॥

ఇచ్ఛా వాఞ్చాఽథ సంకల్పో మనసః కర్మ చేష్యతే ।

ఏవమేతాశ్చ పఞ్చాభిబుద్ధయః పరికీర్తితాః ॥

పఞ్చ కర్మయోనయః ॥ ౯ ॥

ధృతిః శ్రద్ధా సుఖేచ్ఛా వివిదిషా తదభావకౌ ।

సామాన్యతః సముద్దిష్టాః పఞ్చైతే కర్మయోనయః ॥

వాచి కర్మణి సంకల్పే ప్రతీతిర్యాభిరజ్యతే ।

తన్నిష్ఠస్తప్రతిష్ఠశ్చ ధృతేరేతద్ధి లక్షణమ్ ॥

అనసూయా బ్రహ్మచర్యం యజనం యాజనం తపః ।

ప్రతిగ్రహశ్చ హోమశ్చ శ్రద్ధాయా లక్షణం స్మృతమ్ ॥
 సుఖం సుఖార్థీ సేవేత విద్యా కర్మ తపాంసి చ ।
 ప్రాయశ్చిత్తపరో నిత్యం సుఖేయం పరికీర్తితా ॥
 విషధూమమూర్ఛితవద్ వివిదిషా ధ్యానినాం ప్రజ్ఞాయోనిః ।
 ఏకత్వం చ పృథక్త్వం చ నిత్యం వేదమచేతనమ్ ॥
 సూక్ష్మసత్కార్యసంక్షోభ్యం జ్ఞేయా వివిదిషా హి సా ।
 కార్యకరణక్షమకరీ వివిదిషా ప్రాకృతీ వృత్తిః ॥
 ధృతిః శ్రద్ధా వివిదిషా సుఖా చేతి చతుష్టయమ్ ।
 జ్ఞేయం బద్ధో వివిదిషా మోక్షాయ పరికల్పితా ।
 కర్మయోనిస్వరూపోఽయం విశిష్య పరికీర్తితః ॥

పంచ వాయవః ॥ ౧౦ ॥

ప్రాణోఽపానః సమానశ్చ ఉదానో వ్యాన ఏవ చ ।
 ఇత్యేతే వాయవః పంచ శరీరేషు శరీరిణామ్ ॥
 ముఖనాసాధిచారీ యః ప్రాణనాత్ ప్రాణ ఉచ్యతే ।
 నాభేరధిచరత్యేవోపానయేఽపాన ఇష్యతే ॥
 హృద్యధిష్ఠాననయనాత్ సమాన ఇతి కీర్తితః ।
 కణ్ఠాదూర్ధ్వావగమనాదుదాన ఇతి చ స్మృతః ॥
 సస్యధిష్ఠానతో వ్యానో విక్షేపణవిజృమ్భణాత్ ।

పంచ కర్మాత్మానః ॥ ౧౧ ॥

వైకారికాదయః పూర్వం యథాక్రమముదాహృతాః ।
 శుభం వాఽశుభమూఢౌ చ శుభమూఢాఽశుభమూఢకే ॥
 యథాక్రమం చ కర్తారస్తత్కర్మ సమీరితమ్ ।

పంచపర్వా అవిద్యా ॥ ౧౨ ॥

తమో మోహో మహామోహస్తామిస్రశ్చాన్ధతామిస్రః ॥

అష్టకౌ తౌ తమౌ మోహౌ ప్రకృత్యష్టకనిష్ఠితౌ ।
 ఆత్మజ్ఞానాభిమాన్యేయం ప్రాప్త్యాద్వైశ్వర్యమానితా ॥
 నిర్వృత్తే విషయే దృష్టే పఞ్చానుశ్రవితే తథా ।
 మోహోఽహమభిమానో యో మహామోహో దశాత్మకః ॥
 అష్టైశ్వర్యే దశవిషయే సిద్ధతామిస్ర ఉచ్యతే ।
 విషాదః సోఽన్ధతామిస్రో మరణే ప్రతిపద్యతే ॥
 అవిద్యా పఞ్చపర్వైషా భిన్నా ద్వాషష్టిభేదతః ।

అష్టావింశతిధాఽశక్తిః ॥ ౧౩ ॥

జడత్వకుష్టికుబ్జత్వరూపతా-
 ఽస్రూణత్వమూకత్వసుపఙ్గుతాశ్చ ।
 కుణిర్గుదావర్తి చ షణ్ణతా చ
 ఉన్మాద ఇత్యేష నిరూపితోఽయమ్ ॥
 ఏకాదశేన్ద్రియవధో బాధిర్యాదిస్వరూపతః ।
 బుద్ధేర్వధః సప్తదశ తుష్టిసిద్ధివిపర్యయః ॥
 నాస్తి ప్రధానమితి యా ప్రతిపత్తిరజమిభికా ।
 న మహానిత్యసలిలా నాయాచ్ఛా చానహంకృతౌ ॥
 న వాఽస్యదృష్టిస్తన్మాత్రపఞ్చకం భూతకారణమ్ ।
 సర్వమేవేదం బ్రహ్మైతి బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మప్యేతి ।
 యథా వేదాన్తినాం తద్వత్ సాంఖ్యానామీదృశీ మతిః ॥
 అసుతా విషయార్జనే ప్రవృత్తిః
 సుతరా పరిరక్షణే ప్రవృత్తిః ।
 క్రయదోషమపశ్యతో ధనే ప్రవృత్తిః
 అసునేత్రా పరికీర్త్యతే హి సాంఖ్యైః ॥
 అకుర్మరీచికాభోగశక్తిర్లింసాద్యపశ్యతః ।
 అనుత్తమాభిమంభసికా దోషభోగాదమ్భుః ప్రవర్తనమ్ ॥
 నవధా కథితా హ్యేతే తత్ర తుష్టిర్విపర్యయాః ।
 కథ్యన్తే సిద్ధయో హ్యష్టా తేఽమి సిద్ధివిపర్యయాః ॥

నానాత్వమూహమానస్య సిద్ధమేకమతారకమ్ ।

విపరీతగ్రహః శబ్దశ్రవణాదనుతారకమ్ ॥

నానాత్వజ్ఞో ముక్త ఇతి శ్రుత్వైకజ్ఞో న ముక్తిభాక్ ।

అతారయస్తమజ్ఞానానదచ్చాస్త్రనివేశతః ।

దుఃఖితస్యాప్యనుద్వేగాదప్రమోదా హి సంస్యతో ॥

అప్రముదం తదజ్ఞానప్రముదితమప్రమోదమానం వా ।

అసమ్యగ్వచనాదప్యపరోధేన వా గురౌ ॥

అభాగ్యస్య న సిద్ధిః స్యాత్ జ్ఞానే తత్ సముదీరితమ్ ।

స్నిగ్ధసంసర్గతో జ్ఞానోత్తరాజ్ఞానమరమ్యకమ్ ॥

వ్యాఖ్యాతాః పూర్వరీత్యాష్టావేతే సిద్ధివిపర్యయాః ।

అష్టావింశతిధాఽశక్తిర్వాస్యఖ్యాతోభయయోగతః ॥

నవధా తుష్టిః ॥ ౧౪ ॥

ప్రకృతౌ పరమాత్మత్వం ప్రతిపద్వైవ తుష్టిభాక్ ॥

మాధ్యస్థ్యమవలమేభత అమృః సా తుష్టిరుచ్యతే ।

బుద్ధౌ చ పరమాత్మత్వే తుష్టిః సా సలిలా స్మృతా ॥

అహంకారే యదా సా స్యాదాయాచ్చా ఇతి శబ్ధితా ।

తన్మాత్రేషు యదా సా స్యాత్ తుష్టిర్బుష్టిర్నిగద్యతే ॥

ఆధ్యాత్మికాశ్చతస్రస్తు తుష్టయః ప్రభవన్తి హి ।

మోక్షస్తాస్వపి నాన్వేయ తత్త్వజ్ఞానాద్యధోదితా ॥

అర్థానామర్జనే దుఃఖమర్జితానాం చ రక్షణే ।

త్యాగే దుఃఖం క్షయే దుఃఖం ధిగర్థం దుఃఖభాజనమ్ ॥ ఇతి

దోషదర్శనసన్తుష్టః పరబ్రహ్మైవ మోక్షభాక్ ।

సుతేయం పశ్చమీ తుష్టిస్తత్త్వజ్ఞానాద్యభావతః ॥

రక్షణే సుతరా షష్ఠీ సప్తమీ క్షయదర్శనాత్ ।

సునేత్రా సక్లదోషా చాష్టమీ కుర్మరీచికా ॥

అర్థే హింసాదిదోషేణ నివృత్తిశ్చ సమస్కరీ ।

తుష్టిస్తు నవమీ ప్రోక్తా హ్యుత్తమామ్భుసికా తవ ॥

అష్టధా సిద్ధిః ॥ ౧౫ ॥

జ్ఞానం యద్ధూరముత్పన్నం తారాఖ్యా ప్రథమా హి సా ।
 శబ్దమాత్రేణ భూతేషు సుతారా జ్ఞానమిష్యతే ॥
 జ్ఞానమధ్యయనేనైవ తారయన్తి తృతీయకా ।
 అధ్యాత్మదుఃఖాపనయాత్ ప్రమోదేత్యభిధీయతే ॥
 భౌతికక్లేశహరణాత్ ప్రముదా సిద్ధిరుచ్యతే ।
 ఆధిదైవక్లేశహరణాత్ జ్ఞానముత్పద్యతే నృణామ్ ॥
 ప్రమోదమానేత్యాఖ్యాతా షష్ఠీ సిద్ధిః స్వయం సతామ్ ।
 స్నిగ్ధసంసర్గనాశాత్తు రమ్యకా సప్తమీ స్మృతా ॥
 ప్రముదా చాష్టమీ సిద్ధిః పరిచర్యాదినా గురోః ।
 ఇత్యేతాః సిద్ధయో హ్యష్టౌ వ్యాఖ్యాతాః జ్ఞానసాధికాః ॥

దశ మూలికార్థాః ॥ ౧౬ ॥

అస్తిత్వమేకత్వయథార్థవత్త్వే
 పారార్థ్యమన్యత్వమకర్తృకత్వమ్ ।
 యోగో వియోగో బహవః పుమాంసః
 స్థితిః శరీరస్య చ శేషవృత్తిః ॥
 ఏషా సా దశమూలికాఽర్థగణనా సజ్ఞాతపారార్థ్యతః
 సిద్ధా సా పురుషాస్థితా పరిణతేర్భేదస్య తత్కారణమ్ ।
 అస్త్వవ్యక్తమనన్తమేకమితి చ ప్రేమావిషాదాత్మకం
 నానాపాయపరార్థతా త్రిగుణతోఽన్యత్వస్య సిద్ధిస్తథా ॥
 విపర్యాసాదకర్తుత్వం యోగః పురుషదర్శనాత్ ।
 ప్రాప్తే శరీరభేదే తు చరితార్థత్వదర్శనాత్ ॥
 జన్మాదికరణాంతానాం భేదాన్నానా హి తే స్మృతాః ।
 చక్రభ్రమివత్ శేషవృత్తిః సిద్ధార్థాః దశ మూలికాః ॥
 సప్తత్యా ప్రాగుపదిష్టాః పంచాశత్ ప్రత్యయా ఇమే ।

దశషష్టిపదార్థైస్తు షష్టితస్త్వ ఇతీర్యతే ॥

అనుగ్రహసర్గః ॥ ౧౭ ॥

బ్రహ్మనుగ్రహమస్పృజద్రూపతన్మాత్రతః పృథక్ ।
ఉత్పాద్యానుగ్రహధ్యానాత్ ప్రాక్షనాధారవర్జనాత్ ॥

చతుర్దశవిధో భూతసర్గః ॥ ౧౮ ॥

అష్టవికల్పం దైవం పైశాచం రాక్షసం తద్వత్ ।
గాంధర్వమైన్ద్రం బ్రాహ్మం చ సౌమ్యం బ్రాహ్మ్యమథాష్టకమ్ ॥
దేవయోనయ ఏవైతే తిర్యగోన్యనిస్తు పశ్చుధా ।
మృగపశుపక్షినరీసృపస్థావరమితి భేదసమ్భినా ॥
మానుష్యకం చైకవిధం బ్రాహ్మణాదిచాణ్డాలాన్తమ్ ।
పశవో గవాదిమూషాన్తాః పక్షిణో గరూడాదికాః ॥
మశకాన్తా మృగాశ్చాపి సింహాది చ శివాన్తికాః ।
శేషాది అలగర్ధాన్తాః సర్పాః పర్వతభూతృణాః ॥
స్థావరా భౌతికః సర్గ ఏతత్సంసారమణ్డలమ్ ॥

త్రివిధో బంధః ॥ ౧౯ ॥

ప్రకృతిబంధః ప్రకృతిలయః పరత్వేనాభిమన్యతః ।
సంన్యాసినామిన్ద్రియేషు లయో వైకారికోఽపరః ॥
గృహీణాం దక్షిణాబంధో వదాన్యత్వాభిమానినామ్ ।
ఇత్యేషస్త్రివిధో బంధస్త్రివిధో మోక్ష ఉచ్యతే ॥

త్రివిధో మోక్షః ॥ ౨౦ ॥

జ్ఞానోద్రేకాదుపరతేశ్చ ధర్మాధర్మక్షయో భవేత్ ।
ధర్మాధర్మక్షయాచ్ఛాథ కైవల్యమితి గీయతే ॥
తదుక్తమ్ ।

ఆద్యో హి మోక్షో జ్ఞానేన ద్వితీయో రాగసంక్షయాత్ |
కృత్స్నక్షయాత్ తృతీయస్తు వ్యాఖ్యాతం మోక్షలక్షణమ్ ||

త్రివిధం ప్రమాణమ్ || ౨౦ ||

దృష్టమనుమానమాప్తవచనం వైతత్ ప్రమాణకమ్ |
పశ్చాన్న్యాయాణి ప్రత్యక్షం వృష్టిర్మేఘాదయేన తు ||
అనుమానమిన్ద్రో దేవానాం రాజాశబ్దః ప్రమాపకః ||
ఆగమేఽపి,
స్వకర్మభిర్వినిర్ముక్తో రాగద్వేషవివర్జితః ||
జ్ఞానవాన్ శీలసమ్పన్నః సోఽపి జ్ఞేయశ్చ తాదృశః ||

త్రివిధం దుఃఖమ్ || ౨౧ ||

దుఃఖం తు త్రివిధం ప్రోక్తమధ్యాత్మమధిభూతకమ్ |
ఆధిదైవం చ తత్రాపి ప్రథమం ద్వివిధం స్మృతమ్ ||
శారీరం మానసం చేతి వాతకామాదిదోషజమ్ |
భూతేభ్యో మానుషాదిభ్యో జాతం స్యాదాధిభౌతికమ్ ||
దేవేభ్యః శీతవాతాదిభవం స్యాదాధిదైవికమ్ |
ఏతత్ సమాసతః ప్రోక్తా సూత్రవ్యాఖ్యా యథామతి ||
ప్రక్రియాం చ ప్రవక్ష్యామి పౌరాణికహితాయ వై ||

ఏతత్ పరమృరయా యాథాతథ్యమ్ || ౨౩ ||

ఏతత్ సర్వం జ్ఞాత్వా కృతకృత్యః స్యాత్ || ౨౪ ||

న పునస్త్రివిధేన దుఃఖేనాభిభూయతే || ౨౫ ||

మహాన్ అహంకారః పశ్చు తస్మాత్త్రాణి అవ్యక్తసంజ్ఞాని భవన్తి మహచ్ఛబ్దేన
హైరణ్యగర్భో బుద్ధిరుచ్యతే | ప్రధానం మూలమవ్యక్తసంజ్ఞమ్ | జ్ఞః
పురుషః | ఏతాని పశ్చువింశతితత్త్వాని | తత్ర ప్రధానం కారణమేవ న

కార్యమ్ । మహదాదయః సప్త పూర్వపూర్వస్య కార్యాణి ఉత్తరోత్తరస్య కారణాని ।
 ఇన్ద్రియాణ్యేకాదశ పంచ మహాభూతాని కార్యాణ్యేవ న కారణాని । పురుషస్తు
 న కార్యం న వా కారణమ్ । తదుక్తమ్ మూలప్రకృతిరిత్యాది । మహాన్ అహంకారః
 పంచ తన్మాత్రాణి సప్త ప్రకృతివికృతయః । ప్రధానాద్ బుద్ధిర్ణాయత
 ఇతి ప్రధానవికారః నైవాహంకారం జనయతీతి ప్రకృతిః అహంకారోఽపి
 బుద్ధేర్ణాయత ఇతి వికృతిః సోఽపి ఏకాదశేన్ద్రియాణి పంచ తన్మాత్రాణి
 జనయతీతి ప్రకృతిః ॥

తత్ర శబ్దతనమాత్రమహంకారాజ్ఞాయత ఇతి వికృతిస్తస్మాదాకాశం జాయత
 ఇతి శబ్దతన్మాత్రం ప్రకృతిః । తథా స్పర్శతన్మాత్రమహంకారాజ్ఞాయత
 ఇతి వికృతిః తదేవ వాయుం జనయతీతి ప్రకృతిః । ఏవం
 రూపతన్మాత్రమహంకారాజ్ఞాయత ఇతి వికృతిః తదేవ తేజో జనయతీతి ప్రకృతిః ।
 రసతన్మాత్రమహంకారాజ్ఞాయత ఇతి వికృతిస్తదేవామ్నో జనయతీతి ప్రకృతిః ।
 తథా గంధతన్మాత్రమహంకారాజ్ఞాయత ఇతి వికృతిః తదేవావనిం జనయతీతి
 ప్రకృతిః ॥

ఏతాని పంచ తన్మాత్రాణి సూక్ష్మభూతాని స్థూలభూతానాం కారణాని షోడశకశ్చ
 వికారః । పంచ బుద్ధీన్ద్రియాణి పంచ కర్మేన్ద్రియాణి ఏకాదశం మనః
 పంచ మహాభూతాని ఏష షోడశకో గణో వికార ఏవ న ప్రకృతిః । పురుషస్తు
 నోభయమిత్యర్థః ॥

ప్రత్యక్షానుమానశబ్దరూపం త్రివిధం ప్రమాణమ్ । తత్ర ప్రత్యక్షం
 తావత్ శ్రోత్రాదిపంచకం లోకోచితశబ్దాదిగుణగ్రాహకమ్ । అనుమానం
 చాప్రత్యక్షార్థగ్రాహకం ధూమాది । శబ్దస్తావత్ త్రివిధో భవతి
 వాగ్నియవిషయః శ్రోత్రవిషయో బుద్ధిమాత్రవిషయశ్చ । తేషు
 కణతాల్యాదిస్థలావచ్ఛిన్నః శబ్దో వాగ్నియవిషయః తత్కార్యత్వాత్
 వాగ్నియవ్యవహితశ్రోత్రస్థశ్చ శబ్దతః శబ్దః శ్రోత్రస్య
 విషయస్తద్ధ్యాహ్యత్వాత్ । ఘట ఇత్యాదిపదాని తు బుద్ధిమాత్రస్య విషయః
 వక్ష్యమాణయుక్త్యా బుద్ధిమాత్రగ్రాహ్యత్వాత్ ॥

తాని పదాన్యేవార్థస్య కరణత్వాత్ స్ఫుట ఇత్యుచ్యతే । తద్ది పదం
 వాగ్నియోచ్చార్పప్రత్యేకవర్ణేభ్యోఽతిరిక్తం వర్ణానామాశుతరవినాశితయా
 మేలనాభావేనైకం పదమితి వ్యవహారగోచరత్వాసమ్భవాత్
 అర్థస్మారకత్వాసమ్భవాచ్చ । అస్య చ స్ఫుటస్య కారణమేకః ప్రయత్నవిశేషః

ప్రయత్నభేదేనోచ్చారణే సతి ఏకపదవ్యవహారాభావాదర్థాప్రత్యయాచ్ఛ
 తస్య చ స్ఫోటస్య వ్యజ్ఞాక ఆనుపూర్వీవిశిష్టతయా అన్యవర్ణప్రత్యయః
 అతశ్చ బుద్ధేరేవ స్ఫోటగ్రాహకత్వమ్ ఆనుపూర్వాస్య బుద్ధ్యేవ

గ్రహణసమ్భవేన సామానాధికరణ్యప్రత్యాసత్త్వేవానుపూర్వీప్రత్యయస్య
 స్ఫోటాఖ్యపదాభివ్యక్తిహేతుత్వే లాఘవాత్ | అత ఏవ స్ఫోటః శ్రోత్రేణ గ్రహీతుం
 న శక్యతే ఘోత్రరటత్వాదిరరూపిణ్యా ఆనుపూర్వాస్యః శ్రోత్రేణ గ్రహణాసమ్భవాత్
 ఆశుతరవిసాశితయా వర్ణానాం మేలనాసమ్భవాత్ పూర్వపూర్వవర్ణసంస్కారాణాం
 తస్మిన్ప్రతీనాం చాన్తఃకరణనిష్ఠానామన్తఃకరణసహకారిత్యస్యైవోచిత్యాదితి |
 స్వాదేతత్ స్ఫోటవ్యజ్ఞాకస్యానుపూర్వీవిశిష్టచరమవర్ణస్యేవ
 పదత్యమర్థప్రత్యాయకత్వం వాఽస్తు అలం స్ఫోటేన తద్దేతోరేవ తదస్త్వీతి
 న్యాయాత్ | ఏతదేవ సాంఖ్యసూత్రేణోక్తం ప్రతీత్యప్రతీతిభ్యాం న స్ఫోటాత్మకః శబ్ద
 ఇతి | ఏకత్యప్రత్యయోఽప్యానుపూర్వీవిశిష్టచరమవర్ణస్యైకత్వేనోపపద్యతే ||

అత్రోచ్యతే | ఏవం సత్యవయస్యచ్ఛేదప్రసజ్ఞః |
 ఆసమవాయికారణసంయోగవిశేషావచ్ఛిన్నానామవయవానామేవ
 జలాద్యాహరణహేతుత్వకల్పనాయాం లాఘవాత్ తద్దేతోరేవ తదస్త్వీతి న్యాయసామ్యాత్
 ఏకో ఘట ఇత్యాదిప్రత్యయానామప్యేకం వనమిత్యాదిప్రత్యయవదుపపత్తిః |
 అథ పరమాణూనాం తత్సంయోగానాం చాతీన్ద్రియతయా తద్ద్రూపత్వేఽవయవినః
 ప్రత్యక్షానుపపత్తిరిత్యాదికమవయవిసాధకమితి చేత్ తుల్యం స్ఫోటేఽపి
 ఆనుపూర్వాస్యః క్షణాద్యతీన్ద్రియఘటితతయా ఆనుపూర్వీవిశిష్టచరమవర్ణాత్మకత్వే
 పదస్య ప్రత్యక్షానుపపత్తిరిత్యాదికం స్ఫోటసాధకమితి | అపి చ
 స్ఫోటశబ్దోఽస్మాభిః శ్రుతిప్రమాణేనైవ స్వర్గాదివత్ కల్ప్యతే ఇత్యతస్తత్ర
 లౌకికప్రమాణాభావేఽపి న క్షతిః ||

తథాహి ప్రణవస్యాకారోకారమకారరూపమాత్రాత్రయం బ్రహ్మాదిదేవతాత్రయాత్మకముక్త్యా
 ప్రణవం దేవతాత్రయాతిరిక్తపరబ్రహ్మాత్మకం చతుర్థమాత్రాం శ్రుతయ
 ఆనునన్తి | సా చతుర్థీ మాత్రా వర్ణత్రయాదతిరిక్తః స్ఫోట ఏవ సమ్భవతి సైవ
 చార్థమాత్రేత్యుచ్యతే రాశివదవిభక్తయోర్వర్ణపదయోర్వర్ణా ఏకమర్థం పదం
 చాన్యదర్థమిత్యుపపద్యతే | యథా చావయవేభ్యో వివిచ్యావయవీ న వ్యవహార్యో
 భవతి ఏవమేవ ప్రత్యేకవర్ణేభ్యో వివిచ్య పదముచ్చారయితుం న శక్యత
 ఇతి | అతః స్మర్యతే || అర్థమాత్రా స్థితా నిత్యా యానుచ్ఛార్యా విశేషత || ఇతి ||
 నను స్వాదేవమర్థమాత్రోపపత్తిః | నాదబిన్దోస్తు కిం స్వరూపమ్ ఉచ్యతే | ప్రణవే

ఉచ్చార్షమాణో శఙ్ఖనాదవేణునాదాదివద్యః స్వరవిశేషో భవతి స నాదః
 యా చ నాదస్యోపరమావస్థా అతిసూక్ష్మా సా శూన్యతుల్యతయా బిన్దురుచ్యత ఇతి ।
 తస్మాదవయవేభ్యోఽవయవీవ వర్ణేభ్యోఽతిరిక్తం పదం తదేవ స్ఫోట ఇతి సిద్ధమ్ ।
 నన్వేపం వాక్యమపి స్ఫోటః స్యాదితి చేన్న బాధకాభావే సతీష్యతామితి దిక్ ॥

శబ్దస్తావత్ యథోదేష్టుపురుషవాక్యలక్షణః ఇన్ద్రో దేవరాడిత్యాదిః ।
 ఆర్థాపత్తిసమ్భవాభావైతిహ్యప్రతిభోపమానాని యది ప్రమాణాని
 తర్హితైవాన్తర్భావాని న పృథక్ । ప్రకృతిపురుషౌ విద్యమానావపి
 నోపలభ్యేతే సూక్ష్మత్వాత్ యథాకాశే ధూమోష్మనీహారపరమాణవః సన్తోఽపి
 నోపలభ్యన్తే । మహదాదికార్యదర్శనేన తత్కారణమివ ప్రధానమనుమీయతే ।
 త్రిగుణప్రధానజన్యం మహదాదికార్యం కిञ్చోత్ప్రకృతినదృశం
 కిञ్చోద్వికృతినదృశం లోకే ఉభయథా పుత్రరూపకార్యదర్శనాత్ । తచ్చ
 కార్యం సత్ నాసత్ న సదసత్ నానిర్వచనీయమ్ అత్యన్తాసత్త్వే సికతాభ్యోఽపి
 తైలమత్పద్యేత । అన్యో చ పక్షో విరుద్ధావేవ అవ్యక్తసజ్ఞాం ప్రధానం
 స్వతన్త్రం వ్యాపి నిత్యం చ వ్యక్తసజ్ఞాం కార్యమస్వతన్త్రమవ్యాపి
 అనిత్యం చ । పురుషః స్వతన్త్రో వ్యాపి నిత్యశ్చ । త్రయాణాం లోకానాం కారణం
 ప్రధానం తచ్చైకం లాఘవాత్ । ప్రలయకాలే మహదాదికార్యం ప్రధానే లీయతే ।
 తచ్చ ప్రధానం సత్త్వరజస్తమోమయమ్ । గుణత్రయసామ్యవస్థా ప్రకృతిః ।
 ప్రధానమచేతనం పురుషస్తు చేతనః । వ్యక్తప్రధానవిలక్షణః శుద్ధో
 గుణరహితః । కార్యస్య సుఖదుఃఖమోహజనకత్వేన తత్ర కారణీభూతాని
 సత్త్వరజస్తమాంసి అనుమేయాని । దృష్టం చ యథాక్రమం భర్తృసపత్నీవిరేషు
 సుఖదుఃఖమోహజనకత్వం కామిన్యాః । త్రిగుణమయేఽపి కార్యే యదా సత్త్వముద్రిక్తం
 భవతి జనాదృష్టాత్ తదా రజస్తమసీ అభిభూయ స్వకార్యం సుఖం జనయతి ।
 ఏవం యదా రజ ఉద్రిక్తం భవతి తదా సత్త్వతమసీ అభిభూయ స్వకార్యం
 జనయతి దుఃఖమ్ । ఏవం యదా తమ ఉద్రిక్తం భవతి తదా సత్త్వరజసీ అభిభూయ
 స్వకార్యం మోహం జనయతి ॥

దుఃఖం త్రివిధమ్ ఆధ్యాత్మికాధిభౌతికాధిదైవికభేదాత్ । తథాహి
 తత్ర ఆధ్యాత్మికం ద్విరూపం శారీరం మానసం చేతి । శారీరం
 తావత్ వాతపితృశ్లేష్మవిపర్యయకృతం జ్వరాతీసారాది । మానసం తు
 ప్రియవియోగాప్రియసంయోగాదిజమ్ । ఆధిభౌతికం తు చతుర్థాభూతగ్రామనిమిత్తం
 పశుపక్షిమృగమనుష్యసరీస్పపదంశయాకామత్కుణస్థావరేభ్యో

జరాయుజాణ్ణజన్వేదజోద్భిజ్జేభ్యో జాయతే | దివః ప్రభవతి తద్దైవం
 తదధికృత్య యజ్ఞాయతే తదాధిదైవికం శీతోష్ణవాతవర్షాశనిపాతజమ్ |
 సముదితతన్తవః పటమివ గుణసముదాయాత్మకం ప్రధానమ్ మహదాదికార్యం
 జనయతి | ఏకరసమపి యథా ఆకాశసలిలం వాప్యాయో పతితం
 సత్ వాప్యాయోసంశ్లేషాత్ రసాన్తరమాపద్యతే తథా ఏకరూపాదపి
 ప్రధానాద్దేవాదయః క్రమేణ సుఖినో దుఃఖినో అత్యన్తమూఢాశ్చ భవన్తి
 | తథా సత్త్వైత్కట్యాద్రజస్తమసోరౌదాసీన్యాద్దేవాః అత్యన్తం సుఖినః |
 రజస ఔత్కట్యాత్ సత్త్వతమసోరౌదాసీన్యాన్మనుష్యాః అత్యన్తం దుఃఖినః |
 తమస ఔత్కట్యాత్ సత్త్వరజసోరౌదాసీన్యాత్త్రిర్యఞ్చః అత్యన్తం మూఢాః
 | మహదాదిసజ్ఘతః భోక్తృసాపేక్షః భోగ్యత్వాత్ పర్యక్యవత్ |
 మహదాదిసజ్ఘః పరాధీనః అచేతనత్వాత్ మాలావత్ | ఏవం పురుషోఽనుమీయతే
 | స చ నానా జన్మమరణకరణానాం ప్రత్యేకం భేదాత్ | అయమర్థః |
 ఏకస్య మరణే సర్వే మ్రియేరన్ యద్యేక ఏవ ఆత్మా స్యాత్ ఏకస్య చ జన్మని
 సర్వే జాయేరన్ ఏకస్య కరణవైకల్యే సర్వే కరణవైకల్యవన్తః స్యుః | న
 చైవం దృశ్యతే తస్మాన్నానా | పశ్చువింశతితత్త్వగోచరసమ్యగ్జ్ఞానాత్
 పురుషస్య కైవల్యం భవతి | తచ్చాన్యత్వం ప్రధానాదిభేద ఇతి యావత్ |
 అవివేకాత్ సంసారః వివేకాత్ కైవల్యమ్ | అర్థతః అఖ్యాతివాదాక్షీకారః | అత ఏవ
 ఇదం రజతమితి జ్ఞానం న భ్రమః కింతు స్వరూపతః అర్థతశ్చ అవిచిక్తం
 జ్ఞానద్వయమ్ | యస్య యాదృశమిదం రజతమితి రజతజ్ఞానవిషయాభూతం
 తస్య తాదృశమేవ జగదితి నిర్ణయః ||

అత ఏవ వస్తుతస్మాత్త్వికోఽన్యథాభావః పరిణామ ఇత్యేవ లక్షణలక్షితః
 పరిణామోఽఙ్గాకృతః స చ పురుషః ప్రతిశరీరం నానేత్యత్రాది సృ
 అవికారిత్వాత్ | వస్తుతోఽకర్తా ముక్తవత్ సాక్షివదుదాసీనః | సత్త్వరజస్తమాంసి
 కర్తృణి కర్మాణ్యపి భవన్తి | అకర్తాఽపి పురుషః కర్తృవ వ్యవహీయతే |
 అచోరశోఽరైః సహ ధృతశోఽర ఏవ | గుణాభేదాత్ ప్రకృతిః కర్త
 న పురుషః | దర్శనశక్తిమతః క్రియాశక్తిరహితస్య పురుషస్య
 ప్రధానేన సహ సంయోగః మహదాదిభూతపర్యన్తం ప్రధానం ద్రష్టుమ్ |
 దర్శనశక్తిరహితస్య క్రియాశక్తిమతః ప్రధానస్యాపి పురుషేణ
 సంయోగః మోక్షార్థం పురుషస్య భిన్నత్వేన వ్యక్తావ్యక్తపురుషజ్ఞానే
 జాతే ప్రధానస్య మోక్షో భవతి | నిత్యసుఖోపలభిర్మోక్ష
 ఇతి చేదుపలభేరపి నిత్యానిత్యవివేకగ్రస్తత్వాదసారమ్ | న చ

నిత్యసుఖగోచరస్యావిద్యాదియక్తిఞ్చిదావరణభక్తి ఏవ పురుషార్థో వాచ్యః
సుఖానుభవస్యైవ పురుషార్థత్వావైత్తన్యనిత్యత్వేనావరణస్యాపి

అసమ్భవాచ్చ | మోక్షే పరమానందశ్రుతిస్మృతయస్తు

మోక్షశాస్త్రపరిభాషామాత్రా |

దుఃఖమేవాస్తి న సుఖం యస్మాత్ తదుపలభ్యతే |

దుఃఖార్తస్య ప్రతీకారే సుఖసజ్ఞా విధీయతే ||

దుఃఖం కామసుఖాపేక్షా సుఖం దుఃఖాత్యయః స్మృతః ||

ఇత్యాదిస్మృతిభిర్దుఃఖనివృత్తిరేవ సుఖత్వేన పరిభాషితా |

సాంఖ్యసూత్రమపి దుఃఖనివృత్తిర్గౌణ ఇతి విముక్తిప్రశంసా మన్దానామితి చ |

ఆనందావాప్తిస్తు గౌణమోక్షో బ్రహ్మలోకే భవతి ఇతి పశ్చాత్ కృతార్థయోః

ప్రధానపురుషయోర్వియోగో భవతి అన్ధపఙ్గుసంయోగవత్ | తథాపి ఏకః

పఙ్గురపరశ్చాన్యః ద్వావప్యేతౌ దుష్టే పథి గచ్ఛంతౌ మహతా సార్థేన

సహ దైవాద్బంధుభిః పరిత్యక్తౌ యథాయోగం గమనశక్తిదర్శనశక్తిరహితౌ

దర్శనార్థం గమనార్థం చ సంయుక్తౌ భవతః | తథా చాన్దేన పఙ్గుః

స్కన్ధమారోపితస్తద్ధర్మితమార్గేణాన్ధో యాతి పఙ్గుశ్చాన్ధస్కన్ధారూఢః

సన్ యాతి | పశ్చాత్ స్వస్వదేశప్రాప్త్యనన్తరం కృతార్థౌ సన్తౌ

వియుక్తౌ భవతః | తథా చ ప్రధానం పురుషస్య మోక్షం కృత్వా

నివర్తతే | పురుషో న ప్రవర్తతే నాపి నివర్తతే | ద్రష్టా భోక్తా

చ పురుషః | భోగశ్చిదవసానతా లక్షణః | న క్రియావేశాత్మా స చ

పురుషః అనాద్యవివేకాత్ సంసరతి | సచ్ఛాస్త్రశ్రవణేన గుర్వనుగ్రహేణ చ

నిర్విచికిత్సో వివేకజ్ఞానే జాతే ముచ్యతే | ప్రకృతిపురుషసంయోగాత్ సంసారః

సజ్ఞాయతే | స్త్రీపురుషసంయోగాదపత్యమివ ప్రకృతేర్మహత్తత్వం జాయతే |

మహత్తత్వాదహజ్కారో జాయతే | స చ త్రివిధః వైకారికో భూతాద్విజనశ్చ |

యో హి వైకారికః స ఏవ సాత్త్వికః యో భూతాదిః స ఏవ తామసః | యో

హి తైజసః స ఏవ రాజసః తత్ర వైకారికాదహజ్కారాదేకాదశేన్ద్రియాణి

తదభిమానినో దేవతాశ్చ జాయన్తే | భూతాదేశ్చాహంకారాత్ తన్మాత్రాణి

జాయన్తే తైజసాదహంకారాదేకాదశేన్ద్రియగణస్తన్మాత్రపఞ్చకం చ జాయతే |

ఏతద్గణద్వయస్య యథాసంఖ్యం వైకారికాద్భూతాదేశ్చాహంకారాజ్ఞాతత్వాత్ కథం

పునరుత్పత్తిరుచ్యత ఇతి చేచ్ఛుణు |

యదా రజస్తమసీ అభిభూయ సత్త్వగుణ ఉత్కటో వైకారికసజ్ఞాం

లభమానోఽహంకారోఽప్రవృత్తిధర్మా తైజసాహంకారం
 సహాయీకృత్య ప్రవృత్తిధర్మాణ్యేకాదశేన్ద్రియాణి జనయతి తదా తాని
 స్వసాహాయ్యచలమధిగమ్య తైజసస్వరూపేణాపి కృతానీత్యుచ్యతే ।
 యదా చ సత్త్వరజసీ అభిభూయ తమోగుణోత్కఠో భూతాద్దైజసాహంకారస్య
 రూపం సహాయీకృత్య తన్మాత్రపఞ్చకం ప్రవృత్తిధర్మకం కరోతి తదా
 తత్తన్మాత్రపఞ్చకం స్వసాహాయ్యేనైవ తైజసేనాపి కృతమిత్యుచ్యతే తస్మాత్
 ప్రవృత్తిధర్మకాత్ తత్తన్మాత్రపఞ్చకాద్ భూతపఞ్చకముత్పద్యతే । ఏష
 పరిణామక్రమః । వైకారికాదేకాదశేన్ద్రియాణి భూతాద్దైజసాహంకారపఞ్చకమితి ॥
 అయమర్థః । వైకారికస్య భూతాదేశ్చ స్వస్వప్రవృత్తిధర్మకకార్యద్వయస్య
 యథాసంఖ్యం జననే తైజసాహంకారస్య సాహాయ్యమ్ ।
 తైజసాహంకారస్య సాహాయ్యకరణాదేవ ఏతద్గణద్వయలక్షణకకార్యస్య
 ప్రవృత్తిధర్మకత్వమ్ । బుద్ధిజనకానీన్ద్రియాణి బుద్ధీన్ద్రియాణి తాని
 చక్షుఃశ్రోత్రస్పృణాననతప్తగిన్ద్రియాణి । తేషాం చ విషయాః
 రూపశబ్దగంధసంస్పర్శాః । కర్మ కుర్వతీతి కర్మేన్ద్రియాణి
 తాని చ వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాని । తేషాం చ విషయాః
 వాగ్వదనాదానగమనోత్సర్గానన్దాః । మనో బుద్ధీన్ద్రియం కర్మేన్ద్రియం
 చ యతో బుద్ధీన్ద్రియాణాం వృత్తిం సంకల్పయతి కర్మేన్ద్రియాణాం చ
 అత ఉభయాత్మకం మనః । మనోఽపి విభు ధర్మాధర్మవాసనాశ్రయతః
 ప్రతిపురుషమన్తఃకరణం నిత్యమాకాశవత్ । న చ ప్రకృతిధర్మా
 ఏవ సత్త్వదృష్టాదయ ఇతి వాచ్యమ్ అన్యనిష్ఠాదృష్టాదిభిరన్యత్ర
 సుఖదుఃఖాద్యుత్పాదేఽతిప్రసక్తాత్ । తచ్చ నాణు సంభవతి యోగినాం
 సర్వావచ్ఛేదేన ఏకదాఽఖిలసాక్షాత్కారాసమ్భవాత్ । న చ యోగినాం యోగజధర్మ
 ఏవ ప్రత్యాసత్తిః స్యాత్ సంయోగసంయుక్తసమవాయాదితౌకికప్రత్యాసత్త్యైవోపపత్తౌ
 సన్నికర్షాన్తరకల్పనే మానాభావాత్ గౌరవాచ్చ అన్యోన్యవ్యభిచారాచ్చ ।
 సాక్షాత్కారేష్యవాన్తరజాతికల్పనే జాతిసాఙ్కర్యాత్ అతిగౌరవాచ్చ ।
 యోగిమతే సర్వార్థగ్రహణసమర్థస్యాన్తఃకరణస్య తమాఖ్యావరణభజ్జ ఏవ
 యోగజధర్మాదిభిః క్రియతే సుషుప్తౌ తమసో వృత్తిప్రతిబంధకత్వసిద్ధేరితి
 నాప్యన్తఃకరణం మధ్యమపరిమాణమాత్రం సమ్భవతి ప్రలయే
 వినాశేనాదృష్టాద్యాధారతానుపపత్తేః అతః పరిశేషతోఽన్తఃకరణం విభేష
 సిద్ధ్యతి తదుక్తమ్ ।
 చిత్తాకాశం చిదాకాశమాకాశం చ తృతీయకమ్ ।

ద్వాభ్యాం శూన్యతమం విద్ధి చిదాకాశం వరాననే ॥

స్యాదేతత్ | అన్తఃకరణస్య విభుత్వే

పరిచ్ఛిన్నవృత్తిలాభస్యావరణేనోపపత్తావపి లోకాన్తరగమనాదికం నోపపద్యతే |

అత ఏవ సాంఖ్యసూత్రమ్ " న వ్యాపకం మనః కరణత్వాదితి | తద్గతిశ్రుతేరితి

వేతి కిం చైవం సతి లాఘవాత్ చైతన్యస్యైవావరణకల్పనముచితం కిమర్థం

విభవన్తఃకరణం పరికల్ప్యతే తత్ర జ్ఞానప్రతిబంధకమావరణం కల్ప్యతే ॥

అత్రోచ్యతే | గతిశ్రుతిస్తావత్ ఆత్మనీవాన్తఃకరణేఽపి

ప్రాణేన్ద్రియాద్యుపాధినోపపద్యతే కార్యకారణరూపేణాన్తఃకరణద్వైతాత్ |

కార్యాన్తఃకరణస్య స్వతోఽపి గతిరుపపద్యతే కార్యకారణరూపేణాన్తఃకరణద్వైతం

చ సాంఖ్యైరవ్యేష్టవ్యమ్ కేవలకార్యత్వేఽన్తఃకరణధర్మత్వం ధర్మాదీనామితి

సాంఖ్యసూత్రానుపపత్తేః | కేవలనిత్యత్వే చ మహదాద్యుత్పత్తిసూత్రానుపపత్తేః

యత్క్షాక్తం చైతన్యస్యైవావరణకల్పనం యుక్తమితి తదయుక్తమ్ |

కూటస్థబైతన్యస్య జ్ఞానప్రతిబంధరూపావరణాసమ్భవాత్ | న

చ చైతన్యస్యార్థసమ్బంధ ఏవ ప్రతిబింబాదిరూపే ప్రతిబంధకం

కల్పనీయమితి వాచ్యమ్ ఏవమప్యాత్మధర్మనానుపపత్తేః కరణద్వారం

వినా స్వస్మిన్ ప్రతిబింబాదిరూపేణ స్వస్వసమ్బంధాసమ్భవాత్ |

అపి చ ఇచ్ఛాకృత్యాద్యాధారతయాఽన్తఃకరణే సిద్ధి

స్వప్నాదావన్తర్మశ్యమానఘటాదయోఽపి తస్యైవ పరిణామాః

కల్ప్యన్తే కార్యకారణయోః సామానాధికరణ్యోచిత్యాత్ | ఏవం చ

ఘటాద్యాకారపరిణతాశ్చైతన్యే భాసన్తే తదవిభాగేనైవ బాహ్యఘటాదికం

భాసతేఽతస్మాద్భవపరిణామప్రతిబంధకమేవావరణం తత్రైవ యుక్తం కింఞ్చ

బాహ్యకరణస్యావరణధర్మనేనాన్తరావరణస్యాపి కరణనిష్ఠత్వం చానుమీయతే

ఆత్మనోఽనావృతత్వం శ్రుతిస్మృతిభ్యాం చేతి |

నన్యన్తఃకరణస్య విభుత్వే సతి కథం కార్యత్వం స్యాదితి చేన్న

విభవ్యో అపి ఆకశప్రకృతేః కార్యకారణరూపపరిచ్ఛిన్నపరిణామవద్

గుణాన్తరసమ్బంధేనాన్తఃకరణప్రకృతేరపి

పరిచ్ఛిన్నాన్తఃకరణరూపపరిణామోపపత్తిః

శ్రుతిస్మృతిప్రామాణ్యాచైతదిష్యత ఇతి దిక్ ॥

మనసః సఙ్కల్పో విషయః | ఏతాన్యేకాదశ చైకృతాహంకారాజ్ఞాతాని

ఇత్యవది స్మైవ బుద్ధిప్రతిబింబితమర్థం పురుష ఉపలభతే | తదుక్తం

బుద్ధిస్థమర్థం పురుషశ్చేతయతే | అహం ధర్మం కరిష్యామీత్యధ్యవసాయో
బుద్ధిర్లక్షణమ్ | ధర్మో జ్ఞానం విరాగః ఐశ్వర్యమేతత్ సాత్త్వికబుద్ధేః |
తద్విపరీతమవిరాగాది తామసమ్ ||

పఞ్చవింశతితత్త్వైరేవ జగద్వాస్యప్తం న న్యూనైర్నాధికైశ్చ
వత్సవివృద్ధినిమిత్తం క్షీరస్యేవ అజ్ఞస్యాపి ప్రధానస్య
పురుషమోక్షార్థం ప్రవృత్తిరుచితైవ | లింగశరీరం తు
బుద్ధ్యహంకారమనోబుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియపఞ్చతన్మాత్రాణామష్టాదశానాం
సముదాయః త్రయోవింశతితత్త్వమధ్యే పఞ్చభూతాని వర్జయిత్వా అహంకారం
చ బుద్ధౌ ప్రవేశ్య సప్తదశకం లింగశరీరసంఘాం భవతి
వహ్నీరిందనవదాత్మనోఽభివ్యక్తిస్థానవాత్ | తచ్చ సర్వపురుషాణాం
సర్గాదావుత్పద్య ప్రాకృతప్రలయపర్వంతం తిష్ఠతి తేన చైవేహ
లోకపరలోకయోః సంసరణం జీవానాం భవతి | ప్రాణశ్చ బుద్ధిరేవ వృత్తిభేద
ఇత్యతో న లింగశరీరాత్ పృథజ్ నిర్దిశ్యతే తస్య చ లింగశరీరస్య
సూక్ష్మాణి పఞ్చ భూతాని ఆశ్రయశ్చిత్రాదివదాశ్రయం వినా పరమసూక్ష్మస్య
లోకాన్తరగమనాసమ్భవాత్ ||

ఇదం చ లింగశరీరమాదౌ స్వయంభువ ఉపాధిభూతమేకమేవ జాయతే తస్యైవ
విరాడాఖ్యవక్ష్యమాణస్థూలశరీరవత్ తతశ్చ వ్యష్టిజీవానాముపాధిభూతాని
వ్యష్టిలింగశరీరాణి తదంశభూతాని తతో విభజ్యన్తే | పితుర్లింగశరీరాత్
పుత్రలింగశరీరవత్ | తదుక్తం సూత్రకారేణ | వ్యక్తిభేదః కర్మవిశేషాదితి
మనునాప్యుక్తమ్ |

తేషాం త్వవయవాన్ సూక్ష్మాన్ షణ్ణామప్యమితౌజునామ్ |
సన్నివేశ్యాత్మమాత్రాసు సర్వభూతాని నిర్మమే || ఇతి |
షణ్ణామితి షడిన్ద్రియం సమస్తలింగశరీరోపలక్షకమ్ తథా చ స్వయంభూః
స్వలింగశరీరావయవాన్ సూక్ష్మానల్పాన్ ఆత్మమాత్రాసు స్వాంశచేతనేషు సంయోజ్య
సర్వప్రాణినః ససర్జేత్యర్థ ఇతి లింగశరీరమ్ | స్థూలశరీరోత్పత్తిస్తు
దశగుణితమహత్తత్త్వమధ్యేఽహంకారస్తస్యాపి దశగుణితస్య మధ్యే
వ్యోమ్నోఽపి దశగుణితస్య మధ్యే వాయుర్వాయోరపి దశగుణితస్య మధ్యే
తేజస్తేజసోఽపి దశగుణితస్య మధ్యే జలం జలస్యాపి దశగుణితస్య
మధ్యే పృథివీ సముత్పద్యతే నైవ చ స్థూలశరీరస్య బీజం తదేవ చ
పృథివీరూపం బీజమణ్డరూపేణ పరిణమతే తస్యాపి దశగుణితాణ్డరూపస్య

పృథివ్యావరణస్య మధ్యే చతుర్దశభువనాత్మకం స్వయంముఖః స్థూలశరీరం
తత్సంకల్పాదేవోత్పద్యతే తేనైవ శరీరేణ స్వయంమూర్ఖాన్నారాయణ ఇత్యుచ్యతే ।

తదుక్తం మనునా స్వయంముఖం ప్రకృత్య ।
సోఽభిధ్యాయ శరీరాత్ స్వాత్ సిస్సుక్షుర్వివిధాః ప్రజాః ।
అప ఏవ ససర్జాదౌ తాను వీర్యమవాస్పజత్ ॥

తదణ్ణమభవద్దైవం సహస్రాంశుసమప్రభమ్ ।
తస్మిన్ యజ్ఞే స్వయం బ్రహ్మ సర్వలోకపితామహాః ॥

స వై శరీరీ ప్రథమః స వై పురుష ఉచ్యతే ।
ఆదికర్తా స భూతానాం బ్రహ్మగ్రే సమవర్తత ॥

ఆపో నారా ఇతి ప్రోక్తా ఆపో వై నరసూనవః ।
తా యదస్యాయనం పూర్వం తేన నారాయణః స్పృతః ॥

ఇత్యాదినేతి ।

తత ఏవ చాదిపురుషాత్ వ్యష్టిపురుషాణాం విభాగాదస్తే చ తత్రైవ లయాత్
స ఏవ చైక ఆత్మేతి శ్రుతిస్మృత్యోర్వ్యవహితే అతో న వ్యవహారపరతయా
నారాయణ ఏవ సర్వభూతానామాత్మేత్యాదిశ్రుతిస్మృతివిరోధ ఇతి । తతశ్చ
స నారాయణో విరాట్పరీరి స్వనాభికమలకర్ణికాస్థానీయస్య సుమేరోరుపరి
చతుర్ముఖాఖ్యం స్వయంభువం స్పృష్ట్యా తద్ధ్వారాన్యాసపి వ్యష్టిశరీరిణః
స్థావరాన్తాన్ ససర్జ తదుక్తమ్ -

తచ్ఛరీరసముత్పన్నైః కార్వైస్తైః కారణైః సహ ।

క్షేత్రజ్ఞాః సమజాయంత గాత్రేభ్యస్తస్య ధీమతః ॥ ఇతి ।

యత్తు శేషశాయినో నారాయణస్య

నాభికమలశ్రోత్రచక్షురాదిభ్యశ్చతుర్ముఖస్యావిరాభవః

శ్రూయతే తద్దైన్యన్దినసర్గేష్యేవ కల్పభేదేన మంతవ్యమ్ ।

దైనన్దినప్రలయేష్యేవ హి నారాయణశరీరే ప్రవిశ్యేకీభూయ సుప్తానాం దేవానాం

చతుర్ముఖాదిక్రమేణావిరాభవః శేషశాయినః సకాశాత్ ఘటతే న త్వాదిసర్గేషు

దైనన్దినప్రలయ ఏవ లీలావిగ్రహేణ శయనాదితి ॥

తదేవం సంక్షేపతశ్చతుర్వింశతితత్త్వాని తేషాం సృష్టిక్షయం ప్రయోజనం

చోక్తమ్ । తత్ర యద్యస్మాజ్ఞాయతే తస్య తదాఽఽపూరణేనైవ స్థితిః తతస్తస్య

సంహారోఽపి తత్రైవ భవతి । తథా చ భారతే ।

యద్యస్మాజ్జాయతే తత్త్వం తచ్చ తత్ర ప్రతీయతే |
 లీయన్తే ప్రతిలోమాని జాయన్తే చోత్తరోత్తరమ్ || ఇతి |
 ఏతే చ సృష్టిస్థితిసంహారరూపాః స్థూలా ఏవ పరిణామాశ్చతుర్వింశతితత్త్వానాం
 కూటస్థపురుషవివేకాయ ప్రదర్శితాః సూక్ష్మా అప్యన్యే ప్రతిక్షణపరిణామా
 ఏతేషాం స్మర్యన్తే |
 నిత్యదాహ్యజ్గభూతాని భవన్తి న భవన్తి చ |
 కాలేనాలక్ష్యవేగేన సూక్ష్మత్వాత్ తన్న గృహ్యతే || ఇతి |
 అతస్మై సర్వం జడవస్తు పరమార్థతః సర్వదైవాసదుచ్యతే | తతశ్చ
 తస్మాద్విరజ్య ఆత్మైవ పరమార్థసత్యో దుఃఖభీరుభిర్ధృష్టవ్యః తదుక్తమ్ |
 అవ్యక్తబీజప్రభవో బుద్ధిస్కన్ధమయో మహాన్ |
 మహాహంకారవిటప ఇన్ద్రియాఙ్కరకోటరః ||
 మహాభూతప్రశాఖశ్చ విశేషప్రతిశాఖవాన్ |
 సదాపర్ణః సదాపుష్పః శుభాశుభఫలోదయః ||
 ఆజీవః సర్వభూతానాం బ్రహ్మవృక్షః సనాతనః |
 ఏతజ్జ్ఞాత్వా చ తత్త్వేన జ్ఞానేన పరమాసినా ||
 కృత్వా చాక్షరతాం ప్రాప్య జహాతి మృత్యుజన్మనీ || ఇతి |
 తదుక్తం -
 ఇన్ద్రియాణీన్ద్రియార్థాశ్చ నోపసర్పవ్యతః ఖలు |
 హీనశ్చ కరణైర్దేహీ న దేహం పునరర్హతి ||
 తస్మాత్సర్వాత్మకాద్రాగాజ్జాయన్తే సర్వజన్తవః || ఇతి |
 నరకాదో విశేషరాగాభావేఽపి సామాన్యరాగసత్త్వాద్రాగస్య కర్మసహకారిత్వం
 విషాకారమేష తదేవ సక్తః సహ కర్మణైతి లిఙ్గం మనో యత్ర నిషక్తమన్యేతి
 శ్రుతావభిమానరాగద్వేషాదిజన్యస్య విష్యవాసనాఖ్యసన్గసామాన్యస్యైవ
 జన్మాదివిషాకారమేష సహకారిత్వసిద్ధేః |
 యత్ర యత్ర మనో దేహీ ధారయేత్ సకలం ధియా |
 స్నేహాద్ ద్వేషాద్ గుణాద్వాపి యాతి తత్తత్సరూపతామ్ || ఇతి స్మృతేః |
 సోఽయం ప్రతినివృత్తాక్షో గురుదర్పణబోధితః |
 స్వతోఽన్యాయం ఏక్రియాం మౌఢ్యాదస్థితామఙ్ఞుసైక్షత ||
 అథాసౌ ప్రకృతిర్నాహమియం హి కలుషాత్మికా |
 శుద్ధబుద్ధస్వభావోఽహమితి త్యజతి తాం విదన్ ||

ఏవం దేహేన్ద్రియాదిభ్యః శుద్ధత్వేనాత్మని స్మృతే ।

నిఖిలా సవికారేయం త్యక్తప్రాయా హి చర్మవత్ ॥

నన్వనాత్మన్యాత్మబుద్ధిరూపా యాఽవిద్యా తస్యాః

కథమాత్మవిశేష్యకవివేకజ్ఞాననాశ్యత్వం

ప్రకారాదిభేదాదితి చేత్ న తాదృశావిద్యాయా

అనాత్మవిశేష్యకవివేకద్వారేణాత్మవిశేష్యకవివేకనాశ్యత్వాదితి । యచ్చ

యోగేన నిర్వికల్పకమాత్మజ్ఞానం జాయతే । తద్వివేకజ్ఞానద్వారైవ మోక్షకారణం

భవతి న తు సాక్షాత్ । అవిద్యానివర్తకత్వాభావాత్ అహం గౌరః కర్తా సుఖీ

దుఃఖీత్యాదిజ్ఞానమేవ హ్యవిద్యా సంసారానర్థహేతుతయా శ్రుతిస్మృతిన్యాయసిద్ధా

తస్యాశ్చ నివర్తికా నాహం గౌర ఇత్యాదిరూపా వివేకఖ్యాతిరేవ భవతి సమానే

విషయే గ్రాహ్యభావత్వప్రకారకగ్రాహ్యభావజ్ఞానత్వేనైవ విరోధాత్ అన్యథా

ముక్తినిర్వికల్పకస్యాపి ఇదం రజతమితి జ్ఞానవిరోధిత్వాపత్తేః । కింఞ్చ

యథోక్తాభావజ్ఞానే గ్రాహ్యజ్ఞానవిరోధిత్వస్యావశ్యకతయా నిర్వికల్పజ్ఞానస్య

భ్రుమనివర్తకత్వం న పృథక్ కల్ప్యతే గౌరవాత్ ॥

అపి చ అథాత ఆదేశో నేతి నేతి న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్ పరమస్తీత్యాదిశ్రుత్యా

వివేకోపదేశాపేక్షయోత్తమ ఉపదేశో నాస్తీత్యుచ్యతే ॥

క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోరేవమన్తరం జ్ఞానచక్షుషా ।

భూతప్రకృతిమోక్షం చ యే విదుర్యాన్తి తే పరమ్ ॥

ఇతి గీతావాక్యైశ్చ వివేకజ్ఞానస్వైవ మోక్షహేతుత్వముచ్యతేఽతో

వివేకజ్ఞానమేవ సాక్షాదవిద్యానివృత్త్యా

మోక్షహేతుః । యోగేన కేవలత్మసాక్షాత్కారస్తు

యోగ్యానుపలబ్ధివిధయోపాధ్యాదిగతధర్మాభావముపాధ్యాదిభేదం చ

గ్రాహయతి తతోఽవిద్యానివృత్తిరితి । ఏతేన సర్వభూతేషు సమతాజ్ఞానమ్

ఆత్మనః సర్వాత్మకత్వాదిజ్ఞానం చ శ్రుతిస్మృత్యోగ్గీయమానం

వివేకజ్ఞానస్వైవ శేషభూతం సర్వదర్శనేషు మన్తవ్యమ్ ।

జ్ఞానాన్తరాణాం సాక్షాదభిమానానివర్తకత్వాత్ బ్రహ్మమీమాంసాయాం త్వయం విశేషో

యత్పరమాత్మవివేకశేషత్వమ్ । సాంఖ్యశాస్త్రే తు సామాన్యాత్మవివేకశేషత్వమితి

దిక్ ॥

వివేకఖ్యాతేస్త్యవిద్యానాశకత్వమేవ న తు శుక్తిరజతవివేకదర్శిన ఇవ
 పునర్భ్రమదర్శనాత్ ప్రతిబంధకత్వం దృష్టాస్తే పటలకామాదిషబాహుల్యాత్
 పునరుజ్జీవనం భ్రమస్య | అత్ర చ అనాత్మన్యాత్మాభిమానేనాదివాసనైవ
 దోషః సర్వాస్తికసంమతః జాతమాత్రస్యాభిమానే దోషాస్తరానుపలభ్యః సా
 మిథ్యాజ్ఞానవాసనా యదా వివేకఖ్యాతిపరమ్పరాజన్యదృఢవాసనయోన్ములితా
 తదైవ వివేకసాక్షాత్కారనిష్ఠోచ్యతే తత్పూర్వమవశ్యం వాసనాలేశతో
 మిథ్యాశస్య కస్యాప్యాత్మని భానాత్ తస్యాం చ వివేకఖ్యాతినిష్ఠాయాం
 జాతాయాం న పునరభిమానః సమ్భవతి వాసనాఖ్యదోషాభావాదితి | యది తు
 బుద్ధిపురుషయోరన్యోన్యప్రతిబిమ్బనాదికమవివేకకారణం దోష ఇష్యతే తదా తు
 తం దోషం బాధితైవ వివేకసాక్షాత్కార ఉదిత ఇతి న తస్య పునర్భ్రమహేతుత్వం
 ఫలబలేన యోగజఢర్మాసహకృతస్యైవ తస్య దోషత్వకల్పనాసమ్భవాదితి |
 యద్యపి వివేకప్రతియోగిపదార్థానామాన్త్యాద్విశేషరూపేణ వివేకగ్రహో న
 సమ్భవతి తథాపి దృశ్యత్వపరిణామిత్వాదిరూపైః సామాన్యవివేకగ్రహసమ్భవాత్
 ప్రకృత్యాదిపదార్థానాం విశిష్టజ్ఞానాభావేపి సామాన్యతో
 వివేకఖ్యాతేర్మోక్షహేతుత్వమ్ | తదుక్తమ్ |
 ఘటద్రష్టా ఘటాద్భిన్నః సర్వథా న ఘటో యథా |
 దేహద్రష్టా తదా దేహీ నాహమిత్వాదిరూపతః || ఇతి |
 ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యత్ర తు న ఆత్మనో దృశ్యత్వం వృత్తివ్యాప్యత్యేపి
 ఫలవ్యాప్యత్వరూపం యత్తు బౌద్ధిరపి సుఖదుఃఖాదిమత్త్యేనాపి
 బుద్ధిరనుభూయమానా స్వప్రకాశతయా చైతన్యవ్యాప్యా న భవతి యథా
 వేదాన్నినామహమిత్యనుభూయమానోఽప్యాత్మా చైతన్యాఖ్యఫలవ్యాప్యో న
 భవతిత్యుచ్యతే తన్నిఃప్రమాణత్వాదుపేక్ష్యమ్ | తత్ప్రధానాదిసర్గే ఉత్పద్యతే |
 అధర్మవశాత్ పశ్యాదౌ ధర్మవశాద్దేవాదౌ సంసరతి | అతత్త్వజ్ఞానాదేవ
 ధర్మాధర్మోపరజ్ఞాతం ప్రలయకాలే ప్రధానే లీయతే | యద్యపి ప్రధానపురుషౌ
 విభూ తథాపి ప్రకృతిరేవ లింగవ్యవస్థాం కరోతి | లింగం సూక్ష్మైః
 పరమాణుభిస్తన్మాత్రైరుపచితం మానుషాదిషు వ్యవతిష్ఠతే నటవత్ యథా
 నటః స్వరూపేణ ఏకోఽపి వేషాస్తరేణ నానారూపః తథా లింగముదరాస్తః
 ప్రవిశ్య హస్తీ స్త్రీ పుమానితి భవతి పఞ్చవిపర్యయసంజ్ఞా
 భవతి యథా తమో మోహో మహామోహస్తామిశ్రోఽన్ధతామిశ్ర ఇతి | ధర్మేణ
 ప్రాజాపత్యాద్యూర్ధ్వలోకప్రాప్తిః | అధర్మేణ పశ్వాదిప్రాప్తిరజ్ఞానేన బన్ధః
 పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞానేనాపవర్గః | తచ్చ తత్త్వజ్ఞానం గురోః

సకాశాత్ శాస్త్రవ్రణేనైతాదృశం జాయతే | తథాహి ప్రధానాదన్యః
 పురుషః అన్య బుద్ధిః అన్యోఽహంకారః అన్యని తన్మాత్రాణి ఇన్ద్రియాణి
 పఞ్చమహాభూతాని చేతి | సర్వం కార్యం త్రిగుణాత్మకమపి ఉద్రిక్తగుణావేషయా
 సాత్త్వికాదిశబ్దవ్యపదేశభాక్ చేతనః పురుషః నానాయోనిషు జరామరణకృతం
 దుఃఖం చేతయతే ప్రాప్నోతీత్యర్థః | యావత్ తత్త్వజ్ఞానేన లిక్లశరీరం
 న నివర్తతే తావత్ స్థూలం శరీరం ప్రతిజన్మ నూతనం జాయతే నశ్యతి
 చ | స్వప్రయోజనాభావేఽపి ప్రత్యుపకారనిరపేక్షం సుమిత్రవత్ ప్రధానం
 మహదాదివిషయభూతపర్వంతం కార్యం పురుషస్య భోగాయ మోక్షాయ చారభతే
 ప్రకృతిః పురుషస్య భేదేన బుద్ధ్యహంకారాది దర్శయిత్వా నివర్తతే | యథా
 నర్తకీ శ్చృణ్ణారాదిరస్తైర్వాస్యాదిభావైశ్చ నిబద్ధగీతాదీని రక్లస్య
 దర్శయిత్వా నివర్తతే కృతార్థత్వాత్ తద్వత్ | కింఞ్చ ప్రకృతిర్గుణవతీ
 అగుణస్య పుంసః జగద్యోనిభావేన సుఖదుఃఖమోహాత్మకేన శబ్దాదివిషయభావేన
 వేత్యేవంవిధైరుపకారైరనుపకారిణః పురుషస్యోపకుర్వతీ పశ్చాదాత్మానం
 ప్రకాశ్య అహమన్య త్వమన్య ఇతి నివర్తతే సుమిత్రవత్ ఆత్మనః ప్రత్యుపకారం
 నేచ్ఛతి |
 సర్గస్య నేశ్వరః కారణం న స్వభావో న కాలః కాలోఽపి యోగినాం క్షణరూప
 ఏవ న తు న్యాయవైశేషికయోరివాత్మవదఖణ్ణో నిత్య ఏకో లాఘవాత్ స ఏవ
 తత్త్వదాద్యవచ్ఛిన్నః సన్ క్షణముహూర్తాదివత్సరాంతం వ్యవహారం కరోతీతి |
 న తు క్షణనామా పృథక్ పదార్థోఽస్తీతి ||

సాంఖ్యైస్తు దిక్కాలావాకాశాదిభ్య ఇతి సూత్రితం మహాకాలో వా క్షణాదిర్వా పృథక్
 పదార్థో నాస్తి కిన్త్వాకాశమేవోపాధిభిర్విశిష్టం క్షణాదిమహాకాలాన్తవ్యవహారం
 కురుతే ఇతి మన్యతే | తదేతన్మతద్వయమప్యసమజ్ఞాసమిత్యాహ యోగీ
 స్థిరేణ కేనాప్యూపాధినా మహాకాలాకాశాభ్యాం క్షణవ్యవహారస్యాసమ్భవాత్ |
 తథాహి ఉత్తరదేశసంయోగావచ్ఛిన్నా పరమాణ్వాదిక్రియా అన్యద్వా ఏతాదృశం
 కింఞ్చిన్మహాకాలాకాశయోః క్షణరూపతాయాముపాధిః పరైరిష్యతే తత్ర ఉక్తం
 సంయోగవిశిష్టక్రియాదికం చేత్ విశేష్యవిశేషణతత్సమ్మన్తమాత్రం
 తర్హిత్రయాణామపరైః స్థిరత్వాభ్యుపగమాత్ న త్రైః క్షణవ్యవహారః
 సమ్భవతి యది చ తత్రేభ్యోఽతిరిక్తమిష్యతే న తు తన్మహాకాల
 ఆకాశం వా తేనైవ క్షణవ్యవహారోపపత్తౌ తదవచ్ఛిన్నస్యాన్యస్య
 క్షణవ్యవహారహేతుత్వకల్పనావైయర్థ్యాత్ స చ విశిష్టాదిరాస్థిరః
 క్షణః ప్రకృతేరేవాతిభజ్జరః పరిణామవిశేష ఇత్యతో

న ప్రకృతిపురుషాతిరిక్తత్వాపత్తిః । తస్యైవ క్షణస్య
ప్రచయవిశేషైర్ముహూర్తాహోరాత్రాదిర్ద్విపరార్థాన్తవ్యవహారో భవతి
న త్వఖణ్డో మహాకాలోఽస్తి ప్రమాణాభావాత్ అద్యత్వాదివ్యవహారః క్షణప్రచయేనైవ
కాలనిత్యత్వశ్చైతిస్మృతయస్తు ప్రవాహనిత్యతాపరా ఇతి తస్మాదావశ్యకత్వాత్
క్షణాత్మక ఏవ కాలో నాఖణ్డో మహాకాలోఽస్తి నాప్యాకాశం కాలవ్యవహారహేతురితి
కిం తు ప్రధానమ్ । పురుషో న బధ్యతే న ముచ్యతే నాపి సంసరతీతి కిం తు
నానాశ్రయా ప్రకృతిరేవ తథేతి సర్వం సమజ్ఞానమ్ ॥

ఇతి కాన్యకుబ్జశ్రీషీమానందదీక్షితవిరచితం సాంఖ్య తత్వవివేచనం
సమాప్తమ్ ॥

Encoded and proofread by Dhaval Patel drdhaval2785 at gmail.com

——
sAMkhyatattvavivechanam

pdf was typeset on March 24, 2024

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

